

I BOB

ETNOLOGIYANING IJTIMOIY FANLAR TIZIMIDA TUTGAN O'RNI. UNING ASOSIY TUSHUNCHALARI VA O'ZIGA XOSLIGI

- 1-§. *Etnologiyaning fan sifatida shakllanish tarixi.*
- 2-§. *Etnologiya fani predmeti.*
- 3-§. *Etnologiya metodlari.*
- 4-§. *Etnologiyaning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqalari.*
- 5-§. *O'zbekistonda etnologiya fani: yutuqlar, muammlolar va rivojlanish istiqbollari.*

1-§. Etnologiyaning fan sifatida shakllanish tarixi

Etнologiyaning paydo bo'lish tarixi. Har qanday fanning fan sifatida shakllanishiinsonlar ehtiyoji bilan bog'liqdir. Shubhasiz, bu holat etnologiya uchun ham taalluqlidir. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida yashab o'tgan barcha etnoslar o'ziga xos turmush tarzi, urf-odat va an'analari bilan bir-biridan ajralib turgan. O'tgan mingyilliklar mobaynida tarix fanida yig'ilgan bilimlar shundan dalolat beradiki, yer yuzida garchi turfa xil rasm-rusmlar va urf-odatlarga ega xalqlar yashashlariga qaramay, ularning barchasi tabiatning uzviy bir qismi tarzida rivojlangan va aynan tabiiy-geografik hamda xo'jalik munosabatlari bilan bog'liq holda o'ziga xos etnomadaniy an'analari ega.

Eng qadimgi davrlardan boshlab kishilar nafaqat o'zlarining, balki tevarak atroflari va uzoq yurtlarda yashovchi el-uluslarning madaniyati, an'analariga ham qiziqqanlar. Ular to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishga harakat qilganlar. Antik davr mualliflari ko'plab empirik materiallarni yig'ishga, turli-tuman xalqlarning xo'jalik va madaniy belgilariga qarab tavsiflashga intilganlar. Lekin ularning asosiy qismi, asosan, jangchilar, sayyoohlar, elchilar va boshqa mamlakatlarda turli maqsadlarda bo'lgan kishilarning xotiralari yoki bo'lmasa o'zga yurtlar to'g'risidagi turli-tuman rivoyatlarga asoslanib ma'lumotlar bergenliklari bois ko'pincha mazkur ma'lumotlar umumiyligi yoki mavhumiy xususiyat kasb etgan.

Etnologiya – xalqlar to'g'risidagi mustaqil fan sifatida XIX asr o'rtalarida paydo bo'lgan. Mazkur fanning aynan shu davrda paydo bo'lishining o'ziga xos sabablari mavjud. Avvalo, bu davrda dunyo qit'alari orasida iqtisodiy, madaniy aloqalarning jadallahushi sabab bo'lgan bo'lsa, boshqa tomondan mazkur davrdagi mustamlakachilik siyosati ham turtki bo'lgan. Chunonchi, yangi-yangi mustamlakalarga ega bo'lish yoki bosib olingan hududlarni oson boshqarish siyosati hamda mustamlakachi davlatlarning o'z mustamlakalarini osonlik bilan boshqarishga intilishlari u yerlarda yashovchi mahalliy xalqlar to'g'risida batafsil ma'lumotlarga ega bo'lishni talab qilar edi. Qolaversa, buyuk geografik kashfiyotlarning amalga oshirilishi dunyoning turli mintaqalari orasida o'zaro etnomadaniy taraqqiyotdagi farqlarni, boshqa ellarda yashovchi etnik guruhlarning o'ziga xos etnopsixologiyasi va ularning etnik o'zlikni anglash mexanizmi, tarixning ma'lum davrlarida u yoki bu xalqning tutgan o'rni, sivilizatsiyalar va madaniyatlar taraqqiyoti hamda tanazzulida etnik omilning o'rni kabi muammolarni paydo qildi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan muammolar va savollarning yechimi tarzida fanda qator yangi nazaryalar va konsepsiylar yaratildi. Bu esa etnologiyaning dastlabki ilmiy maktablari va yo'nalishlari paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Keyinchalik mazkur ilmiy maktab va yo'nalishlar asosida xalqlar to'g'risidagi maxsus fan—*etnologiya* shakllangan. Etnologiya fanining nomi ham boshqa ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi yunoncha – *etnos* (*xalq*) va *logos* (*fan*) so'zlaridan olingan bo'lib, «*xalq to'g'risidagi fan*» degan ma'noni bildiradi¹. «Etnos» so'zi ilk bor qadimgi grek tilidagi manbalarda uchraydi. Taxminan miloddan avvalgi VI – V asrlarda bu so'z kelib chiqishi grek bo'lмаган urug‘ va qabilalarga nisbatan qo'llanilgan. Mazkur ibora rim madaniyati va lotin tilida ishlatilgan aynan shu ma'noda.

XVIII asr oxirlariga qadar etnos tushunchasi ni-hoyatda chegaralangan tarzda iste'molda bo'ldi. Faqat XIX asrdan e'tiboran bu atama ilmiy adabiyotlarda «*xalq*» («narod») ma'nosida keng qo'llanila boshlagan.

XIX asrgacha «etnologiya» iborasi maxsus fanga nisbatan emas, balki onda-sonda turli etnografik jarayonlarni tavsiflash maqsadidagina ishlatilgan.

«Etnologiya» atamasi fanga ilk marotaba 1784-yilda A. Shavann tomonidan olib kirilgan. Lekin oxirgi yillardagi tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, mazkur fan 1774-yil yozma manbalarida alohida fan tar-mog'i, ya'ni «etnografiya» ko'rinishida davlatlar tarixini xalqlar tarixidan farqlash maqsadida qo'llanilgan². Aynan etnologiya iborasi nemis olimi A. Shavann

¹ R. H. Winthrop. Dictionary of Soncepts in Sultural Anthropology. N. Y., Westport, Sonnecticut, L., 1991. – P. 101.

² Фермойлен Х. Ф. Происхождение и институционализация понятия Volkerkunde (1771 – 1843) (Возникновение и развитие понятий «Volker-kunde», «Ethnographie», «Volkskunde» и «Ethnologie» в конце XVIII и начале XIX веков в Европе и США // Этнографическое обозрение. 1994. № 4. – С. 101.

qalamiga mansub bo'lib, u 1787-yilda etnologiyani antropologiya – odam haqidagi umumiylarning qismi tarzida qo'llagan. Keyinchalik 1830-yilda fransuz olimi *Jan Jak Amper* tomonidan «antropoligik» (ijtimoiy) fanlarning umumiylarning tasnifini ishlab chiqishda xalqlar va ularning madaniyati to'g'risidagi yangi fanning nomlanishi tarzida qo'llanilgan. Mazkur atama Yevropa davlatlariga juda tezlik bilan yoyilgan.

Umuman etnologiya mustaqil fan sifatida bir qator etnologlar jamiyatlari (1839-yil Parijda Fransiya etnologlar jamiyati; 1842-yil Amerika etnologlar jamiyati; 1843-yil London etnologlar jamiyati, keyinchalik (1871-yil) Buyuk Britaniya va Irlandiya Qirollik antropologiya institutiga birlashgan, 1869-yil Germaniyada antropologiya, etnologiya jamiyati; 1871-yilda esa Italiya antropolog va etnologlar jamiyati)ning tuzilishi bilan rasman tasdiqlangan¹. Aynan bunday ilmiy jamiyatlarning tuzilishi yangi fanning shakllanishiga asos bo'ldi va uning jamiyat hamda ilmiy muhitdagi o'rnini belgilab berdi. Shuningdek, bu davrдан boshlab «Buyuk Britaniya va Irlandiya Qirollik antropologiya instituti jurnali» (Journal of Royal anthropological institute of Great Britain and Ireland), «Inson» (Man), «Antropologiya xabarlari va savollari» (Notes and queries on anthropology), Germaniyada «Etnologik jurnal» (Zeitschrift fur Ethnologie), Avstriyada «Antropos» (Anthropos), AQShda «Amerika antropologi» (American anthropologist) kabi ilmiy jurnallar nashr etila boshlandi. Keyinchalik, XX asr boshlaridan boshlab etnologiya fani universitetlarda alohida kafedra va fakultetlar tarzida kiritildi. Biroq, shundan keyin turli ilmiy maktablar va yo'nalishlar o'rtasida mazkur fanning ijtimoiy fanlar tizimidagi o'rni, tadqiqot mavzusi borasidagi masalalar ustida

¹ Лурье С. В. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. – М., Аспект Пресс, 1998. – С. 5.

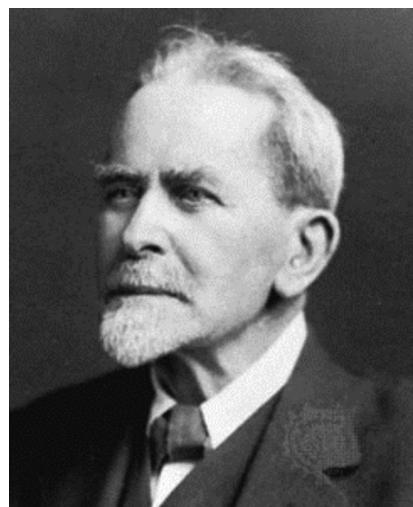
keskin munozaralar bo'lgan va bu bahslarning ayrimlari hatto bugungi kunga qadar davom etib kelmoqda. Qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan muammolardan biri fanning mazmuni va nomlanishi borasidagi masaladir.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bugungi kunga kelib ayrim mamlakatlarda mazkur fan «*etnologiya*» yoki «*etnografiya*» deb nomlansa, qator g'arb mamlakatlarida ushbu fanni «*madaniy antropologiya*» yoki «*ijtimoiy (sotsial) antropologiya*» deb yuritish an'ana-ga aylangan. Ma'lumki, yaqin o'tmishda sobiq Ittifoqda bu yo'naliш «*etnografiya*» deb nomlanib, mazkur sohada ilmiy tadqiqotlar olib borgan institut va ilmiy tadqiqot markazlari ham shu atama bilan yuritilar edi. Biroq o'tgan asrning 90-yillaridan e'tiboran ushbu fanga nisbatan «*etnografiya*» atamasi bilan birga «*etnologiya*» atamasi ham qo'llaniladigan bo'ldi.

Etnografiya yunoncha bo'lib, «*etnos*» – *xalq*, «*grafiya*» – *tavsiflash* degan ma'nolarni anglatadi. Mazkur fanning metodologik masalalariga bag'ishlangan qator ishlardan ko'rindiki, «*etnologiya*» va «*etnografiya*» tushunchalarini aynan bir tushunchalar tarzida qabul qilish ham to'g'ri emas. Negaki, agar an'anaviy «*etnografiya*» u yoki bu *etnos (etnik birlik)* ga oid bo'lgan materiallarni to'plab, tizimlashtirib va ularni ko'proq tavsiflab bersa, «*etnologiya*» *etnos haqidagi barcha ma'lumotlarni nazariy-metodologik jihatdan tahlil qiladi* va bu xususda umumiy xulosalar chiqaradi. Demak, «*etnologiya*» tushunchasi «*etnografiya*» tushunchasiga nisbatan nafaqat kengroq, balki etnografiya etnologiyaning ma'lum bir qismi, deb aytish mumkin. O'z navbatida shuni ham ta'kidlash joizki, har bir mamlakatda mazkur fanning paydo bo'lish tarixi va nomlanishi o'ziga xos tarixga ega.

Yevropada etnologiya maktablarining shakllanishi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, Yevropada etnologiya mustaqil fan tarzida dastlab Fransiyada «Parij etnograflar jamiyati» ning tuzilishi bilan o'z tasdig'ini olgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropadagi boshqa yirik davlatlar kabi Fransiya siyosiy doiralari tomonidan mustamlakachilik siyosatining kuchayishi va mustamlakalarni boshqarish mexanizmining murakkablashuvi qaram xalqlar to'g'risida kengroq ma'lumotlarga ega bo'lishni, ularning milliy xususiyatlari, o'tmish tarixi, turmush tarzi, madaniyati va an'analari haqida batafsilroq ma'lumot olishni

talab qilgan. Shu bois etnologiya bu yerda «*etnografiya*» deb yuritilgan. Fransiyada mazkur atama XIX asr oxirigacha ilmiy muomalada bo'lgan. XX asr boshlarida fransuz tadqiqotchilari tomonidan etnografiyaga tarixiy va nazariy materiallarni jalg etgan holda izlanishlar olib borilishi natijasida etnografiya etnologiyaga aylangan va hozirda fransuz olimlari tomonidan, asosan, etnologik tadqiqotlar olib boriladi.

Jeyms Freyzer
(1854 – 1941)

Xalqlar to'g'risidagi fan – etnologiya tarzida shakllangan mamlakatlardan yana biri Germaniyadir. 1789-yil Germaniyada yevropalik bo'lмаган xalqlar va ularning madaniyatlarini o'rganuvchi «*Volkerkunde*» deb yuritiluvchi ilmiy maktabga asos solingan. XIX asrning 30-yillarida nemis sayyoohlari va tadqiqotchilari tomonidan barcha xalqlarga nisbatan «etnologiya» atamasini qo'shib tadqiq qilish rasm bo'lgan. XIX asr o'rtalariga kelib esa «*Volkerkunde*» va «*etnologiya*» iboralari bir xil ma'noda, ya'ni in-

soniyat madaniyatini tadqiq qiluvchi fan tarzida qo'llanilgan. Qizig'i shundaki, nemislarda ba'zida hozirda ham mazkur atama etnologiyaga sinonim tarzi-da qo'llaniladi. Bundan tashqari nemislarda xalqlar to'g'risidagi *Volkskund* (xalqshunoslik) degan yirik yo'naliш ham mavjud bo'lib, bunda, asosan, nemis tilida so'zlashuvchi xalqlar va ularning madaniyati o'rganiladi. XX asrning so'nggi choragidan boshlab Germaniyada etnologik yo'naliшhda olib borilayotgan tadqiqotlar ancha samarali natijalar bera boshlagan. Ayniqsa, bu borada Maks Planka nomidagi Etnologiya va antropologiya ilmiy tadqiqot instituti tomonidan olib borilayotgan izlanishlar alohida e'tiborga sazovordir.

Edvard Taylor
(1832 – 1917)

Ingliz tilida so'zlashuvchi xalqlar orasida etnologiyaning fan sifatida shakllanishi bir-muncha boshqacharoq tarzda kechgan. Avvalo, inglizzabon mamlakatlarda xalqlar to'g'risidagi fan antropologiyaning bir qismi sifatida o'rganilgan. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, antropologiya insoniyat tabiatiga oid biologik fan tarzida paydo bo'lishini ayrim tadqiqotchi olimlar O. Gosmanning 1596-yilda aynan shu nomdagi

kitobining nashr etilishi bilan bog'laydilar.

XVIII asrda dunyo miqyosida mustamlakachilik siyosati va irqchilik hamda demografik jarayonlar ning kuchayishi antropologiyaning juda tezlik bilan rivojlanishiga olib kelgan. Natijada XIX asrga kelib Yevropa mamlakatlarida «orqada qolgan» ibtidoiy xalqlarni o'rganuvchi qator antropologik jamiyatlar tuzila boshlagan. 1906-yilda ingliz etnologiya makta-

bining asoschilaridan biri J. Frezer tomonidan «Ijtimoiy antropologiya» nomli yangi yo'nalishga asos solindi. Mazkur yo'nalish orqali mashhur ingliz tadqiqotchisi o'zining mustaqil maktabini yaratgan va u o'z qarashlarini «madaniy antropologiya» nomi bilan yuritiluvchi E. Taylor qarashlaridan ajratib olishga muyassar bo'ldi. Darhaqiqat, «ijtimoiy antropologiya» iborasi dunyo bo'yicha juda tezlikda tarqalgan va keyinchalik etnologiyaning inglizcha sinonimiga aylangan. Hozirda ham ayrim «ijtimoiy antropologiya» maktabi vakillari o'zlarining ilmiy izlanishlarini turfa xil madaniyatlar sohiblari bo'lgan ayrim etnik guruhlarni o'rganishga qaratadilar.

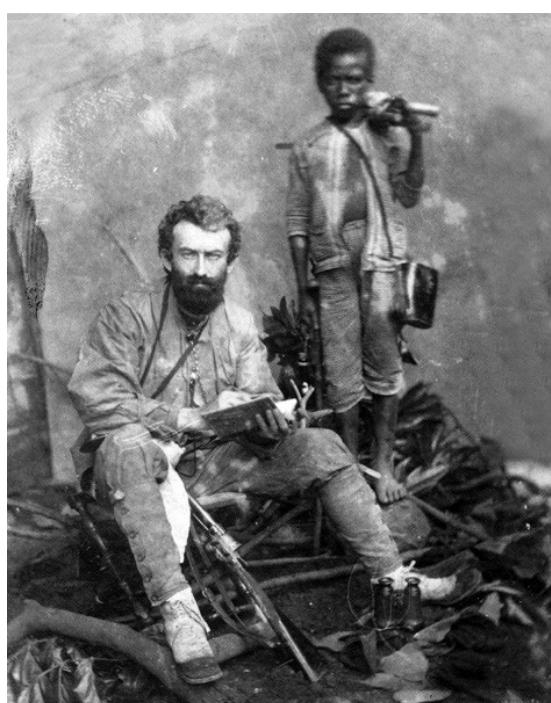
*Lyus Morgan
(1818—1881)*

AQShda etnologiya fani taraqqiyoti. Amerikada dastlabki etnologlar jamiyati 1842-yilda tuzilgan bo'lsa-da, Yevropaning boshqa mamlakatlariga qaraganda AQShda etnologiya maktablari amalda birmuncha kechroq shakllangan. Negaki, Amerika aholisining etnik rang-barangligi va uzoq yillar mobaynida mazkur qit'ada davom etgan irqchilik siyosati natijasida Amerikada jismoniy antropologiyaning irqiy va madaniy farqlarigina tadqiq qilingan.

O'z o'rnida shuni ham aytib o'tish kerakki, mazkur yo'nalishga mashhur olim Genri Lyus Morgan tomonidan asos solingan bo'lib, uning ibtidoiy jamiyatda urug'chilik, oila-nikoh munosabatlari tiplari tasnifi, insoniyat tarixini davrlashtirish mavzularidagi sodda tadqiqotlari bir necha o'n yillar mobaynida Amerika etnologlari uchun muhim tadqiqot mavzulari bo'lib xizmat qilgan. XX asr o'rtalarida Frans Baosning sa'y-harakati bilan Amerika olimlari ilmiy yo'nalishlarini birmuncha chuqurlashtirgan va tad-

qiqotchilar tomonidan xalqlarning madaniyatidagi farqli xususiyatlarga jiddiy e'tibor qaratila boshlangan. Frans Baos tomonidan bu yo'naliishga «madaniy antropologiya» (keyinchalik esa mazkur yo'naliish har qanday etnologik tadqiqtalarga nisbatan qo'llanila boshlandi, yoki boshqacha qilib aytganda, «etnologiya»ning amerikacha nomlanishi bo'ldi – A. A.) nomi berilgan.

Rossiya etnologiya maktabining shakllanishi. Rossiyada etnografiya yo'naliishidagi dastlabki tadqiqtalarga 1846-yil Rus geografiya jamiyatining tuzilishi natijasida asos solingan. Ushbu jamiyatning asosiy maqsadlaridan biri Rossianing mustamlaka mintaqalari tabiatni, tabiiy boyliklari, o'tmish tarixini tadqiq etishdan tashqari mazkur mintaqalarda yashovchi xalqlarning etnik xususiyatlarini, milliy qadriyatlarini o'rganish bo'lgan. Ayniqsa, Rossiya imperiyasi ma'murlarining Sibir, O'rta Osiyo, Kavkazga bo'lgan qiziqishlari natijasida mazkur hududlarni o'rganish uchun tashkil etilgan qator kompleks ekspeditsiyalarga hukumat tomonidan moliyaviy ko'mak berilishi mustamlaka xalqlar turmush tarzi, milliy an'analari va etnografiyasiga oid muhim ma'lumotlarning yig'ilishiga sabab bo'lgan.

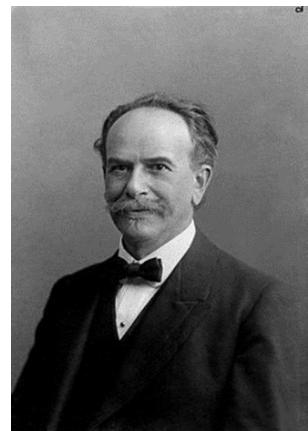

*Mikluxa-Maklay
Malakka yarim orolida
(1874–75-yillar).*

Rus etnografiyasi maktabining shakllanishi mashhur sayyoh va tadqiqtchi olim Mikluxa-Maklayning xizmati beqiyosdir. U o'z tadqiqtalarida insoniyating ajdodlari bir ekan-

ligini, turli irqlar va xalqlar orasida jismoniy hamda psixologik farq mavjud emasligini isbotlashga harakat qilgan. Olimning yozishicha, xalqlar orasidagi farqlar ularning tabiiy va ijtimoiy sharoitlari bilan izohlanadi. Mikluxa-Maklay o'z hayotining ko'p davrini Yangi Gvineya papuaslari va Okeaniya xalqlari orasida o'tkazib ularning turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganish orqali irqchilik nazariyasiga qarshi ishonarli dalillar yig'ishga tuyassar bo'lgan.

Sobiq sovetlar davrida mazkur fan, asosan, tavsify xarakterga ega bo'lganligi bois etnografiya deb yuriltilgan. Qolaversa, bu fan ham boshqa qator ijtimoiy-gumanitar fanlar singari sovet mafkurasi uchun xizmat qilgan. Bu davrda mamlakatda, asosan, yagona sovet xalqi yaratish to'g'risidagi g'oya ustun bo'lganligi bois etnograf olimlar ham o'zlarining tadqiqotlarida e'tiborlarini ko'proq sovetlar davri etnografiyasini o'rganishinga qaratganlar. Umuman olganda, bu davrdagi ko'plab tadqiqotlar maxsus siyosiy buyurtmalar xarakterida bo'lib, etnik rivojlanishning barcha jarayonlarini yoritib bera olmas edi. Ayniqsa, bu davrda etnik tarix, etnik ong, etnik o'zlikni anglash, etnomilliy qadriyatlar, etnomadaniyat, etnoslararo jarayonlar kabi etnologiyaning asosiy muammolarini tadqiq qilish ma'lum ma'noda cheklangan edi. Lekin o'z o'rnida shuni ham e'tirof etish kerakki, Mikluxa-Maklay nomidagi Etnografiya instituti (hozirgi Etnologiya va antropologiya instituti – A. A.) nafaqat ittifoq miqyosida, balki dunyo miqyosida ham mazkur yo'nalishda yirik tadqiqotlar olib borgan ilmiy markazlardan biri hisoblanadi.

*Frans Boas
(1858 – 1942)*

O‘zbekiston hududidagi dastlabki etnografik manbalar. O‘zbek xalqining etnografiyasi haqidagi ilk ma’lumotlar arxeologik yodgorliklar, ilk yozma manbalar va turli qadimiy tarixga oid materiallardan ma’lum.

Qadimgi davrlarda, o‘rta asrlarda Amudaryo va Sirdaryo bo‘ylarida yashagan xalqlar etnologiyasini o‘rganishda zardushtiylik dinining muqaddas kitobi – «Avesto», qadimgi turkiy bitiklar va so‘g‘diy yozuvlar, Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘ati-turk», Abu Bakr Narshaxiyning «Buxoro tarixi», Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» hamda «Nasabnomai o‘zbek», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma», Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma», Abulg‘oziy Bahodirxonning «Shajara-i turk», Muhammad Solihning «Shayboniynoma» kabi asarlari katta ahamiyatga ega.

Rossiya imperiyasi va sovet davrida mammakatimiz hududida olib borilgan etnografik tadqiqotlar. XIX asrning 70 – 80-yillariga kelib O‘rta Osiyo xalqlarining antropologiyasi, milliy-etnik tuzilishi, an‘anaviy xo‘jalik faoliyati, moddiy va ma’naviy madaniyatini o‘rganish borasida ma’lumotlarni to‘plash bo‘yicha aniq dastur ishlab chiqilgan.

1870-yilda Samarqand, Buxoro, Urganch bo‘yicha uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiya (N. N. Karazin, N. E. Simanov)lar o‘z davri uchun muhim etnografik ma’lumotlarni to‘plash imkonini bergen.

O‘rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, o‘zbek xalqi etnografiyasini o‘rganishga jiddiy e’tibor qaratilgan. Ayniqsa, 1895-yilda Toshkentda Arxeologiya havaskorlari Turkiston to‘garagining tashkil etilishi natijasida o‘zbek xalqining etnografiyasiga oid ilmiy materiallar yig‘ila boshlandi. Shuningdek, Sattorxon Abdug‘afforov, Mirzo Barot, Mul-

Nalivkin oilasi davrasida

la Qosimov, Muhammad Vafo, G. Arandrenko, L. S. Berg, V. L. Vyatkin, M. F. Gavrilov, A. D. Grebenkin, A. A. Divayev, I. I. Ibrohimov, A. V. Kaulbars, P. E. Kuznetsov, D. N. Logofet, N. A. Mayev, A. E. Snesarev, M. S. Andreyev, A. A. Semenov, A. F. Petrovskiy, A. P. Shishov, V. N. Nalivkin, N. P. Malitskiylarning tadqiqotlarida o'zbek xalqining etnik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, geosiyosiy joylashuvi, o'zaro ichki va tashqi aloqalari, an'anaviy turmush tarzi va madaniyatiga oid ko'plab ilmiy materiallar to'plangan.

XX asrning birinchi choragida respublikamiz hududida etnografik tadqiqotlarni o'tkazishda yosh Turkiston Respublikasining fan va maorif tashkilotlari ancha jonkuyarlik ko'rsatgan. 1921-yilda mahalliy hokimiyat tomonidan o'z davrining mashhur etnograf olimlaridan tashkil topgan «Turkiston tub aholisining maishiy turmushini o'rganish ilmiy komissiyasi»

faoliyat yuritgan. Aynan mazkur komissiya ishtiroki-da mashhur elshunos tadqiqotchi olim A. A. Divayev rahbarligida Sirdaryo viloyati, O'rta Osiyo xalqlari etnografiyasining bilimdonlaridan biri M. S. Andreyev boshchiligidagi Samarqand viloyatida yashovchi el-uluslar etnografiyasi va boy folklor namunalarini o'rganish borasida etnofolkloristik ekspeditsiyalar uyushtirilgan.

1928 – 1930-yillarda yirik o'zbek folklorshunoslari G'ozi Olim Yunusov va Hodi Zaripovlar hamda mashhur rus etnografi L. P. Potapovlar tomonidan o'zbek xalqi madaniyati, etnografiyasi va folklorini o'rganish borasida uyushtirilgan maxsus ekspeditsiyalar jarayonida ham mahalliy aholi etnografiyasi bo'yicha juda boy materiallar yig'ilgan.

XX asrning 20 – 30-yillariga qadar etnografiya muammolari bilan ko'proq rusiyabon olimlar shug'ullangan bo'lsalar, 30-yillar oxiriga kelib T. Mirzayev, M. A. Bikjanova, Sh. Inog'omov, T. Mirg'iyosov, M. Yusupov, H. Husanboyev, G. Alimov, A. Boltayev, M. Saidjonov kabi mahalliy mutaxassis-etnograflar avlodi shakllangan. Bu davrda yaratilgan tadqiqotlar muzeylarda va ilmiy markazlarda bajarilgan bo'lib, asosiy ilmiy natijalar turli jurnallarda maqolalar tarzidagina e'lon qilingan.

O'sha yillarda etnograf va tarixchilar o'zbek hamda qoraqalpoq xalqlari va ular ajdodlarining kelib chiqish muammosini faol o'rganishga kirishganlar¹. Natijada qator kompleks ekspeditsiyalar va tadqiqotlar bajarilgan. Bu borada ayniqa mashhur arxeolog va elshunos olim S. P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeo-etnografik ekspeditsiyasi muhim o'rinni egallaydi. Mazkur ekspeditsiya tarkibida o'zlarining dastlabki ilmiy izlanishlarini olib borgan T. A. Jdanko, K. L. Zadixina, I. Jabborov, S. Kamolov, G. P. Snesarev kabi

¹ *Doniyorov A. O'zbekiston etnografiyasi tarixidan lavhalar (XX asrning 20 – 80-yillari).* – T.: Yangi asr avlodi, – 2003. – B. 7.

I bob. Etnologyaning ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o'rni

tadqiqotchilar keyinchalik mashhur etnograf olimlar bo'lib yetishishgan. Ular Xorazm vohasida yashovchi xalqlar – o'zbeklar, qoraqalpoqlar, turkmanlar va qozoqlarning madaniyati va turmushiga oid ko'plab fundamental asarlar yaratishdi.

*K. L. Zadixina.
(1907–1969)*

Xorazm ekspeditsiyasi tadqiqotlari, bir tomonidan, O'zbekiston etnograflari uchun mintaqalarning etnogenezi, xo'jalik o'tmishini, moddiy va ma'naviy madaniyati tarixini, turmushi va urf-odatlarini tadqiq etishdek murakkab masalalarni hal etish imkoniyatini yaratdi. Ikkinchi tomonidan, etnografik tadqiqotlar va xulosalar orqali tarixchilarning tadqiqotchilik amaliyoti uchun muhim tarkibiy qism hisoblangan

ijtimoiy institutlar va oilaviy tarkiblarni tarixiy asoslash uchun qulay imkoniyatlar va muhim ilmiy asoslar yuzaga keldi.

1943-yil O'zR FA Tarix va arxeologiya instituti tarkibida Etnografiya bo'limining tashkil etilishi respublikada etnografik ilmiy izlanishlarni jonlantirib yubordi, deb aytish mumkin. Bu davrda tadqiqotchilar tomonidan, asosan, tarixiy va zamonaviy etnografiya hamda o'zbeklarning etnik muammolari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borildi.

1950 – 1953-yillar mobaynida Farg'ona vodiysi o'rganish bo'yicha tashkil etilgan ekspeditsiya jarayonida Namangan va Farg'ona viloyatlari qishloq aholisi turmushida sovet davrida yuz bergan o'zgarishlar sovet davri mafkurasi nuqtai nazaridan o'rganilgan.

1960 – 1970-yillarda o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, etnik tarkibi hamda mintaqadagi qator

subetnoslar bo'yicha K. Shoniyozov, T. Fayziyev, B. Ahmedov, I. Ermatov, B. Karmishyeva kabi tadqiqotchi olimlarning qator fundamental monografiyalari nashr qilinishi o'zbek xalqi etnografiyasida etnogenez va etnik tarix yo'naliشining jonlanishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, bu davrda o'zbekistonlik qator olimlar (K. Sh. Shoniyozov, O. A. Suxareva, I. M. Jabborov, M. A. Bikjonova va boshq.) «Jahon xalqlari» turkumida chiqqan «*O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari*» nomli ikki tomlik fundamental asarning (M.:1962) yozilishida faol qatnashdilar.

*O. A. Suxareva
(1903–1983)*

XX asrning 70-yillaridan boshlab O'zbekistonning ayrim mintaqalari aholisining etnik tarkibidagi o'zgarishlar haqidagi ma'lumot beruvchi viloyatlar bo'yicha etnografik xaritalar tayyorlandi (Sh. Inog'omov, K. Shoniyozov, X. Toshiev, B. Aminov va boshqalar). O'zbekistondagi ishchilar sinfining hayoti va turmushidagi o'zgarishlar haqida etnografik tadqiqotlar (F. Oripov, Sh. Muzaffarov, K. Zadixina, R. Qurbongaliyeva, T. Toshev,

H. Ismoilov va boshqalar) paydo bo'ldi. Bu davrda o'zbeklarning ijtimoiy hayoti va an'anaviy turmush tarziga bag'ishlangan qator asarlar yaratildi (I. Jabborov, S. Mirhosilov, M. Ro'ziyeva va b.).

O'tgan asrning 70 – 80-yillarida sobiq sovet tuzumining mafkuraviy tazyiqi tufayli o'zbek xalqi etnologiyasini o'rganishda susayish jarayoni yuz berdi. Mamlakatda, asosan, yagona sovet xalqi yaratish to'g'risidagi g'oya ustun bo'lganligi bois etnograf olimlar ham o'zlarining tadqiqotlarida ko'proq sovetlar davri odamlari etnografiyasini o'rganishga qarat-

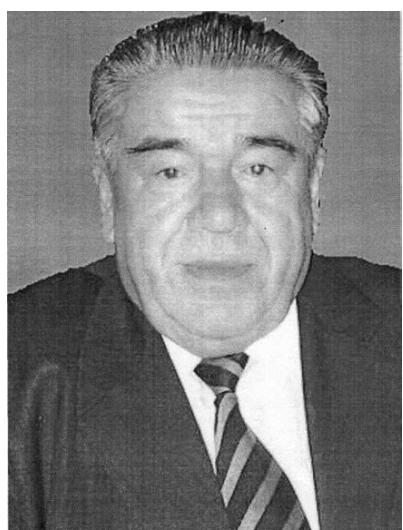
I bob. Etnologiyaning ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o'rni

ganlar. Sovetlar davrida barcha ijtimoiy fanlar kabi etnografiya fani ham kommunistik mafkura-ga bo'ysundirildi. Ushbu yo'naliishda bajarilgan tadqiqotlar kommunistik mafkura prizmasidan o'tkazildi. Lekin shunga qaramasdan, K. Shoniyozov va H. Ismoilovlarning «O'zbeklar moddiy madaniyatidan etnografik lavhalar» (1981), S. S. Gubayevaning «Farg'ona vodiysi aholisi va uning etnik tarkibi» (1983), X. Toshevning «Zarafshon o'zbeklarining ijtimoiy turmushi va xo'jaligi» (1987), T. Toshboyeva va M. Savurovlarning «O'zbek oilasi turmushidagi an'anaviylik va zamonaviylik» (1989) kabi asarlari e'lon qilindi.

*Karim Shoniyozov
(1924– 2000)*

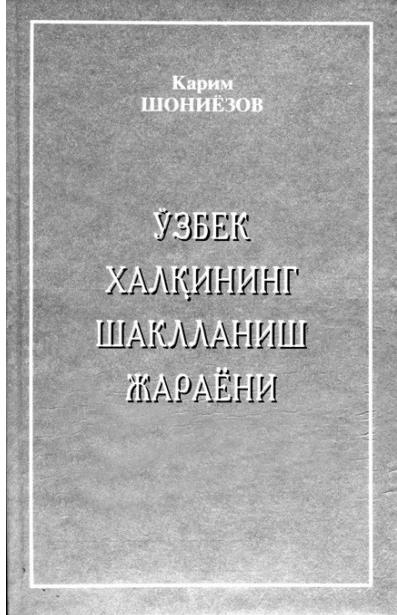
Mustaqillik yillarida etnologiya fani. XX asr davomida etnologiya yo'nalishida boy empirik va nazariy materiallar yig'ildi. XX asrning birinchi yarmida bajarilgan akademik tadqiqotlarda ko'proq o'tmishtga aylanayotgan an'anaviy urf-odatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni yozib olishga diqqat-e'tibor qaratilgan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mavjud vaziyat o'zgardi va etnologik materiallarning amaliy qimmati oshdi.

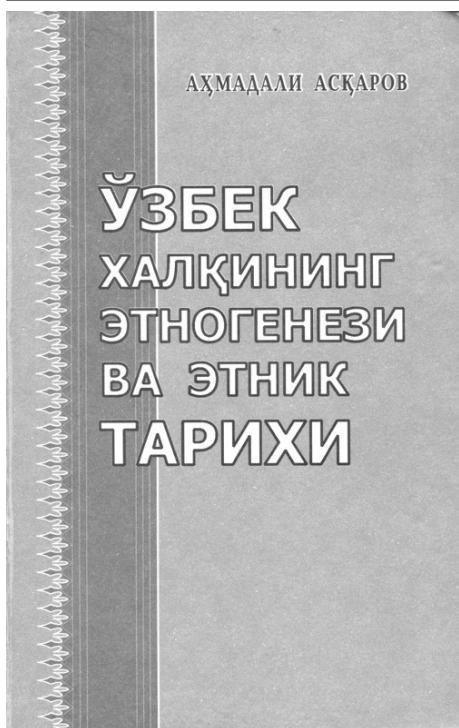
Iso Jabborov

Yurtimiz mustaqillikka erishganidan keyin etnologiya fani ham yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, etnogenetika, etnik tarix muammolari bo'yicha qator tadqiqotlar yaratildi. Bu sohada etnologiya fani darg'alaridan biri

akademik Karim Shoniyofovning qator fundamental tadqiqotlari va monografiyalari alohida e'tiborga molikdir. Zahmatkash va fidoyi olim K. Shoniyofov o'zining qariyb yarim asrlik ilmiy faoliyati mobaynida O'rta Osiyo mintaqasida yashovchi o'zbeklar va boshqa qardosh xalqlar etnogenezi va etnik tarixini izchil o'rgandi. Natijada bu mavzu doirasida bir necha yirik monografiyalar va yuzdan ortiq ilmiy maqolalar yaratdi. Olimning «O'zbek-qarluqlari» (T.: 1964), «O'zbek xalqining etnik tarixiga oid» (T.: 1974), «O'zbek xalqining moddiy madaniyatidan etnografik lavhalar» (T.: 1981), «Qang' davlati va qang'lilar» (T.: 1990), «Qarluq davlati va qarluqlar» (T.: 1999), «O'zbek xalqining shakllanish jarayoni» (T.: 2000) kabi fundamental monografiyalar boy tarixiy manbalar, ko'pdan-ko'p folklor-etnografik ekspeditsiyalarning materiallari asosida yaratilgani bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

K. Shoniyofov o'zining o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixiga oid fundamental tadqiqotlari orqali o'zbek xalqi etnik tarixini o'rganishda yangi ilmiy yo'nalishga asos soldi. Tarixiy va etnografik ma'lumotlarni arxeologiya, antropologiya, numizmatika, folklorshunoslik va tilshunoslik kabi yondosh fanlar yutuqlari bilan qiyosiy o'rganish va muammoni yoritishda muayyan ilmiy xulosalarga kelish O'zbekiston etnologiyasi fanida Karim Shoniyofov asos solgan yangi yo'nalishning muhim bir xususiyatidir. Shuning uchun ham akademik olimning tadqiqotlari nafaqat respublikamizdagi ilmiy ja-moatchilik tomonidan yaxshi kutib olingan, balki xo-

rijlik mutaxassislar tomonidan ham e'tirof etilgan.

Etnogenez va etnik tarix muammosini tadqiq etishda akademik A. Asqarovning ham xizmatlari katta. Taniqli olim etnogenez va etnik tarix muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlarida birinchilardan bo'lib tarixiy va arxeologik, etnografik va antropologik manbalarga hamda adabiyotlarga asoslanib, o'zbeklarning shakllanish jarayonini bir necha bosqichlarga bo'lib tadqiq qiladi va qator nazariy-metodologik hamda ilmiy konseptual xulosalar chiqargan.

Muallif keyingi yillardagi tadqiqotlarida etnogenez va etnik tarix muammosi yuzasidan jiddiy shug'ullanib etnos nazariyasiga oid bir qator ilmiy anjumanlar va seminarlar tashkil etdi hamda bu borada o'zining qator ilmiy-nazariy hamda metodologik qarashlarini ilgari surdi.

Shuningdek, bu davrda xalqimizning moddiy va ma'naviy madaniyatini, oilaviy va jamoaviy hayotini, etnoslararo jarayonlarni o'rganish borasida samarali ishlar bajarildi. Xususan, o'zbek oilasi tarixi (O. Bo'riyev), to'y va motam marosimlari (H. Ismoilov, Q. Nasriddinov), an'anaviy uy hunarmandchiligi (X. Toshev va M. O'roqov), o'zbeklar orasidagi mahalla va qo'ni-qo'shnichilik an'analari (Z. Orifxonova), qadimiylar e'tiqodlar va ularning o'zbek xalqi turmush tarzidagi izlari (A. Ashirov), etnoslararo jarayonlar (U. Abdullayev) mavzulari doirasida qator ilmiy monografiya va risolalar e'lon qilindi. Shu bilan birga O'zbekistonning tarixiy etnografik mintaqalari – Toshkent

shahri (Z. Orifxonova, G. Zunnunova) Buxoro vohasi (A. Jumayev, M. Qurbonova), Farg‘ona vodiysi (Sh. Abdullayev, U. Abdullayev, V. Haqliyev, A. Ashirov, N. Azimova, H. Rahmatullayev, A. Sarimsoqov, Z. Isoqov, B. Tursunov), Janubiy O‘zbekiston (O. Bo‘riyev, Q. Nasriddinov, F. Rahmonov, G. Toshyeva, S. Tursunov, A. Qayumov, B. Ubaydullayeva, S. Davlatova, M. Ibragimova), Nurota vohasi (A. Tog‘ayev, F. Tolipov, G. Yo‘ldoshyeva, T. Salimov) etnologiyasini tadqiq etish borasida samarali natijalarga erishildi.

O‘zbekistonda etnografiya va etnologiya fanining tarixshunosligi (A. Doniyorov, D. Hoshimova), mazkur fanni oliv o‘quv yurtlarida o‘qitish bo‘yicha qo‘llanma va risolalar (I. Jabborov, O. Bo‘riyev, T. Salimov, B. Isoqov), etnologiya atamalarining qisqacha lug‘ati (O. Bo‘riyev va T. Xo‘jamberdiyev)ga doir nashrlar chop qilindi.

Etnologiya sohasida mam-lakatimiz mustaqilligi yillarda erishilgan eng katta yutuqlardan biri O‘zRFA Tarix instituti bilan RFA Etnologiya va antropologiya instituti o‘zaro hamkorligida 2011-yil Moskva shahrida nashr qilingan «O‘zbeklar» nomli tarixiy etnografik monografiyani keltirish mumkin. Mazkur nashr mamlakatimiz olimlarining xorijlik olimlar bilan olib borgan tadqiqotlarining

o‘ziga xos sarhisobi bo‘lib, unda o‘zbeklarning etnik tarixi, moddiy va ma’naviy tarixi, xo‘jalik mashg‘ulotlari hamda oilaviy marosimlariga oid ko‘plab yangi materiallar bayon qilingan. Kitobda qadimgi davrlardan hozirgi vaqtgacha bo‘lgan o‘zbeklar tarixi va

I bob. Etnologyaning ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o'rni

o'zligining rivojlanishiga ta'sir qilgan jarayonlar yoritilgan. Bu holat bevosita yurtimizda etnologiya fani jahon fani bilan o'zaro uyg'un tarzda rivojlanayotganligidan dalolat beradi.

Umuman olganda mazkur nashrni mamlakatimiz olimlarining istiqlol yillarida olib borgan eng yirik fundamental tadqiqotlaridan biri tarzida baholash mumkin.

Hozirgi kunga kelib respublikamizning qator ilmiy maskanlarida mazkur yo'nalishda tadqiqotlar olib borilmoxda. Jumladan, O'zR FA Tarix instituti etnologiya bo'limi, O'zMUDA «Arxeologiya va etnologiya» kafedrasи, TerDU va Qarshi DU da Etnologiya ilmiy markazi faoliyat olib bormoqda. Mamlakatimiz bo'yicha doimiy va mavsumiy ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirilmoqda. O'zbekiston etnologiyasining dolzarb muammolariga bag'ishlanib bir qator xalqaro va mintaqaviy anjumanlar (1999, 2000, 2004, 2005, 2008, 2010, 2013) tashkil etildi. Etnologiya fanining so'nggi natijalariga bag'ishlangan «Akademik K. Shoniyozov o'qishlari» turkumida ilmiy konferensiyanı har ikki yilda doimiy tarzda o'tkazish yaxshi bir an'anaga aylanib ulgurdi.

Mamlakatimiz etnologlari Rossiya, Belgiya, AQSh, Angliya, Fransiya, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Turkiya, Xitoy, Markaziy Osiyo respublikalari etnologlari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatganlar.

Xulosa qilib aytganda, hozirda etnologik tadqiqotlar jamiyat hayotining turli sohalarida muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etib bormoqda. Etnolog olimlarning bilimi va maslahatlaridan siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy sohalardagi muammolarni hal etishda keng miqyosda foydalanilmoqda. Fanning yutuqlari kommunikatsiya tizimida, xalqaro savoda, diplomatiyada va boshqa qator sohalarda samarali qo'llanilmoqda. So'nggi yillarda etnologyaning